Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 1

ARKOMANIYANING OLDINI OLISHDA IJTIMOIY MAS’ULIYAT VA INDIVIDUAL TANLOV MUAMMOSI: IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL

Nabijon Mansurovich Oxunov*
FarDu mustaqil tadqiqotchisi
✉ oxunovnabizon@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda narkomaniyaning oldini olish masalasi individual tanlov va ijtimoiy mas’uliyat o‘rtasidagi dialektik munosabat doirasida ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Giyohvandlikka moyillikni faqat shaxsning individual qarori bilan izohlashning metodologik cheklanganligi, tanlovga oila, ijtimoiy muhit, tengdoshlar guruhi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy institutlar ta’sir ko‘rsatishi asoslanadi. Profilaktikada jazolovchi va stigmalashtiruvchi yondashuvdan inson qadr-qimmati, ijtimoiy birdamlik, mas’uliyatli tanlov va preventiv madaniyatga asoslangan modelga o‘tish zarurati ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar

narkomaniya, giyohvandlik, individual tanlov, ijtimoiy mas’uliyat, profilaktika, erkinlik, ijtimoiy muhit, inson qadri, stigma, ijtimoiy nazorat, preventiv madaniyat.

DOI: 10.5281/zenodo.23281683

KIRISH

Giyohvandlik zamonaviy jamiyatda faqat tibbiy yoki huquqiy muammo sifatida emas, balki shaxsning erkinligi, individual tanlovi, ijtimoiy mas’uliyat, qadriyatlar tizimi va jamiyatning o‘z a’zolari oldidagi majburiyatlari kesishadigan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli narkomaniyaning oldini olish masalasini faqat noqonuniy moddalar muomalasini cheklash yoki giyohvand moddalarni iste’mol qiluvchi shaxsning xatti-harakatini nazorat qilish bilan chegaralash uning ijtimoiy sabablarini to‘liq tushuntirish imkonini bermaydi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ham psixoaktiv moddalardan foydalanish bilan bog‘liq buzilishlarni sog‘liq va ijtimoiy farovonlikka ta’sir qiluvchi murakkab holatlar sifatida ko‘rib, profilaktika, davolash va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning kompleks yondashuviga e’tibor qaratadi [1].

Muammoning ijtimoiy-falsafiy mohiyati, avvalo, “inson o‘z tanlovi uchun qay darajada javobgar va jamiyat ushbu tanlov shakllanadigan sharoit uchun qay darajada mas’ul?” degan savolda namoyon bo‘ladi. Mazkur savol narkomaniyani individual axloqiy nuqson yoki mutlaq erkin tanlov natijasi sifatida talqin qilishdan ko‘ra murakkabroq yondashuvni talab etadi. Inson muayyan qarorni individual ravishda qabul qilsa-da, uning tanlovi ijtimoiy munosabatlar, hayotiy tajriba, mavjud imkoniyatlar, guruhiy ta’sir va madaniy qadriyatlardan tashqarida shakllanmaydi.

Shu nuqtayi nazardan, individual tanlovning ijtimoiy shartlanganligi narkomaniya profilaktikasini tushunish uchun muhim metodologik tamoyildir. P.Burdye inson xatti-harakatlarini tahlil qilishda habitus tushunchasi orqali shaxsning moyilliklari va amaliy qarorlari u yashayotgan ijtimoiy sharoit hamda ilgari o‘zlashtirilgan tajribalar bilan uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi [2]. Ushbu nazariy yondashuvni narkomaniya muammosiga tatbiq etganda, xavfli xatti-harakatni faqat “noto‘g‘ri tanlov” deb baholash yetarli emasligi ayon bo‘ladi. Chunki tanlov imkoniyatining o‘zi ham ijtimoiy sharoit ta’sirida shakllanadi.

Bu holat shaxsni o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlikdan ozod etishni anglatmaydi. Aksincha, individual mas’uliyat va ijtimoiy mas’uliyat bir-birini inkor qilmaydigan, balki to‘ldiradigan kategoriyalar sifatida namoyon bo‘ladi. Shaxs o‘z qarorlari va ularning oqibatlarini anglashga intilishi zarur; jamiyat esa sog‘lom tanlov qilish uchun zarur ijtimoiy, ma’rifiy va institutsional imkoniyatlarni yaratishga mas’uldir. Shu tariqa profilaktika “shaxsni nazorat qilish”dan “mas’uliyatli tanlov uchun sharoit yaratish”ga yo‘naltiriladi.

Individual tanlov masalasining ikkinchi muhim tomoni erkinlik tushunchasi bilan bog‘liq. Erkinlikni faqat tashqi cheklovlarning mavjud emasligi sifatida talqin qilish narkomaniya muammosida paradoksal vaziyatni keltirib chiqaradi. Chunki psixoaktiv moddaga qaramlik chuqurlashgan sari shaxsning o‘z xulqini boshqarish imkoniyati torayishi mumkin. Demak, dastlab erkin qarordek ko‘ringan xatti-harakat keyinchalik shaxs avtonomiyasining cheklanishiga olib kelishi ehtimoli mavjud. Shu jihatdan profilaktika erkinlikni cheklash emas, aksincha, insonning kelgusida mustaqil va ongli tanlov qilish imkoniyatini saqlash vositasi sifatida ham tushunilishi mumkin.

A.Sen erkinlikni inson ega bo‘lgan real imkoniyatlarning kengligi bilan bog‘lab tahlil qiladi [3]. Ushbu konsepsiya asosida narkomaniya profilaktikasini inson oldiga shunchaki taqiq qo‘yish emas, balki uning sog‘lom hayot, ta’lim, mehnat, ijtimoiy faollik, ijodiy rivojlanish va mazmunli bo‘sh vaqtni tanlash imkoniyatlarini kengaytirish jarayoni sifatida talqin qilish mumkin. Shaxsda muqobil hayotiy imkoniyatlar qancha keng bo‘lsa, uning mas’uliyatli tanlov qilish uchun real sharoiti ham shuncha mustahkam bo‘ladi.

Narkomaniyaning oldini olishda oila va birlamchi ijtimoiy muhitning mas’uliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Oila shaxsning dastlabki qadriyatlari, xulqiy me’yorlari, o‘ziga va boshqalarga munosabati shakllanadigan asosiy ijtimoiy makondir. Biroq oilaning profilaktik funksiyasini faqat qat’iy nazorat yoki taqiq bilan bog‘lash to‘g‘ri emas. Ishonchga asoslangan muloqot, farzandning muammolarini eshita bilish, hissiy qo‘llab-quvvatlash va mas’uliyatli qaror qabul qilish ko‘nikmasini shakllantirish uzoq muddatli preventiv ahamiyatga ega.

Profilaktikaning navbatdagi jihati ijtimoiy birdamlik bilan bog‘liq. E.Dyurkgeym individual xatti-harakatlarning jamiyatdagi integratsiya va me’yoriy tartib bilan bog‘liqligini asoslagan [4]. Zamonaviy sharoitda ijtimoiy aloqalarning zaiflashuvi, begonalashuv, ma’naviy bo‘shliq va guruhga mansublik hissining susayishi xavfli xulq-atvor uchun qulay muhit yaratishi mumkin. Shuning uchun narkomaniya profilaktikasi insonni jamiyatdan ajratish emas, balki uning ijtimoiy aloqalarini mustahkamlashga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Ayniqsa, stigmatizatsiya muammosi profilaktikaning ijtimoiy-falsafiy mazmunini belgilaydigan muhim omildir. Giyohvandlik bilan bog‘liq muammoga duch kelgan shaxsni “ijtimoiy xavf”, “axloqsiz” yoki “jamiyat uchun keraksiz” subyekt sifatida tamg‘alash uning ijtimoiy izolyatsiyasini yanada chuqurlashtirishi mumkin. E.Goffman stigma shaxsning ijtimoiy identikligiga ta’sir qilib, uning jamiyat tomonidan qabul qilinish imkoniyatlarini cheklashini ko‘rsatgan [5]. Shu sababli profilaktika va reabilitatsiyada xatti-harakatni tanqid qilish bilan inson qadr-qimmatini inkor qilish o‘rtasidagi chegarani saqlash zarur.

Mazkur yondashuv narkomaniyaga qarshi kurashda inson qadrini markaziy aksiologik mezon sifatida belgilashni talab qiladi. Insonning noto‘g‘ri yoki xavfli tanlovi uning shaxs sifatidagi qadrini yo‘qqa chiqarmaydi. Aksincha, ijtimoiy siyosatning insonparvarligi muammoga duch kelgan shaxsga qayta ijtimoiylashish, ta’lim olish, mehnat faoliyatiga qaytish va ijtimoiy aloqalarini tiklash imkoniyati yaratilishi bilan belgilanadi. Bu yondashuv javobgarlikni inkor etmaydi, balki javobgarlikni tiklanish imkoniyati bilan uyg‘unlashtiradi.

Narkomaniya profilaktikasining samaradorligi qo‘rquvga asoslangan preventiv modeldan ongli tanlovga asoslangan modelga o‘tishni ham talab etadi. Faqat salbiy oqibatlarni ko‘rsatish yoki jazodan qo‘rqitish yoshlarning barqaror hayotiy pozitsiyasini shakllantirish uchun yetarli bo‘lmasligi mumkin. BMTning Giyohvand moddalar va jinoyatchilik bo‘yicha boshqarmasi hamda Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro standartlarda samarali profilaktika shaxsning ko‘nikmalari, oila, maktab va hamjamiyat kabi turli ijtimoiy darajalarni qamrab olishi ta’kidlanadi [6]. Demak, preventiv faoliyatning markazida axborot berishning o‘zi emas, balki shaxsning hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish turishi lozim.

Shu asosda narkomaniya profilaktikasining ijtimoiy-falsafiy modelini uch darajadagi mas’uliyat birligi

sifatida talqin qilish mumkin. Birinchi — individual mas’uliyat, ya’ni insonning o‘z tanlovi va uning oqibatlarini anglash qobiliyati. Ikkinchi — ijtimoiy mas’uliyat, ya’ni oila, ta’lim muassasasi, mahalla, fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining sog‘lom ijtimoiy muhit yaratishdagi ishtiroki. Uchinchi — institutsional mas’uliyat, ya’ni davlat va tegishli tizimlarning ilmiy asoslangan profilaktika, davolash, reabilitatsiya hamda reintegratsiya mexanizmlarini ta’minlashi. Ushbu darajalardan birining mutlaqlashtirilishi muammoning boshqa determinantlarini e’tibordan chetda qoldiradi.

O‘zbekiston sharoitida ham narkomaniyaning oldini olishda huquqiy mexanizmlar bilan bir qatorda ijtimoiy profilaktika salohiyatini kuchaytirish dolzarbdir. Ayniqsa, oila, mahalla, ta’lim tizimi va yoshlar bilan ishlovchi institutlarning imkoniyatlarini muvofiqlashtirish, xavf guruhlarini erta aniqlash, yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish va sog‘lom hayotiy strategiyalarni shakllantirish muhimdir. Bunda profilaktika bir martalik targ‘ibot tadbiri emas, balki shaxsning hayot davomida mas’uliyatli tanlov qilish qobiliyatini rivojlantiruvchi uzluksiz ijtimoiy jarayonga aylanishi kerak.

Xulosa. Narkomaniyaning oldini olishda individual tanlov va ijtimoiy mas’uliyatni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Individual tanlov shaxsning irodasi va mas’uliyatini ifodalasada, u muayyan ijtimoiy, madaniy va institutsional sharoit ichida shakllanadi. Shu sababli samarali profilaktikaning falsafiy modeli “erkin tanlov – ijtimoiy sharoit – mas’uliyat – inson qadri – reintegratsiya” tamoyillarining yaxlitligiga asoslanishi lozim. Narkomaniyaning oldini olishning pirovard maqsadi shaxsni faqat xavfli xatti-harakatdan tiyish emas, balki unda o‘z hayoti uchun mas’uliyatni anglash, sog‘lom alternativalarni tanlash va jamiyatda munosib o‘rin egallash imkoniyatini mustahkamlashdan iborat. Demak, profilaktikaning eng barqaror shakli tashqi nazoratning kuchayishida emas, balki ijtimoiy mas’uliyat bilan qo‘llab-quvvatlangan ongli individual tanlov madaniyatini shakllantirishda namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Health Organization. *Neuroscience of Psychoactive Substance Use and Dependence*. Geneva: World Health Organization, 2004. P. 8–16.

2. Bourdieu P. *The Logic of Practice*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1990. P. 52–65.

3. Sen A. *Development as Freedom*. New York: Alfred A. Knopf, 1999. P. 3–11.

4. Durkheim E. *Suicide: A Study in Sociology* / Trans. by J.A. Spaulding, G. Simpson. London; New York: Routledge, 2002. P. 208–216.

5. Goffman E. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster, 1963. P. 1–19.

6. United Nations Office on Drugs and Crime; World Health Organization. *International Standards on Drug Use Prevention*. Second Updated Edition. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime; Geneva: World Health Organization, 2018. P. 12–18.